

UYUŞMA İDIOMLARIN YARANMA YOLLARI

İngilis dilinin idiomları üzərində tədqiqat aparən L.P. Simit yazırdı: *Bizim ən yaxşı idiomlarımız canlı obrazlı ifadələrimiz kitabxanalarda, mehmanxanalarda deyil, emalatxanalarda, mətbəxtlərdə, pəyələrdə yaranmışdır.* (6)

Dildə frazeoloji ifadə və ibarələrin işlənməsi insanların zəngin həyat təcrübəsi ilə bağlıdır. Çünki heç vaxt kortəbii və təsadüfi şəkildə bu cür frazeoloji vahidlər dilə gəlmir. İnsan həyatı boyu müxtəlif hadisə və əhvalatlarla qarşılaşır və bunlardan nəticə çıxararaq onu öz nitqində obrazlı şəkildə ifadə etməyə çalışır. (3)

Idiom – yalnız sözlərin donub qalması və təcridi məhsulu deyil, habelə yeni sözlərin törəmə üsul və mənbəyidir. (10)

S.İ. Ojeqov frazeologiyanın iki mənada (geniş və dar) təsəvvür edir. Dar mənada frazeologiyaya ancaq sözün ekvivalenti olan frazeoloji vahidlər, geniş mənada frazeologiya dedikdə buraya atalar sözləri, məsəllər, idiomlar, ibarələr, qanadlı sözlər, rəvayətlər və s. sözlər daxildir. (5)

Frazeologiyanın ilk tədqiqatçılarından olan Ş.Balli yazırdı: *İnsanların hafizəsi söz qruplarını sözlərdən daha yaxşı saxlayır... bunlar təkrarlandığıca dildə sabitləşir.* (1)

Bir məfhum ifadə etməsi, tərkibindəki sözlərin təhlil edilməməsi və müstəqim mənada işlənməməsi, məcazi mənə ifadə etməsi, cümlədə onun bir üzvü kimi çıxış etməsi və hər fərfən tərcümə edilməsinin mümkün olmaması nöqtəyi - nəzərindən idiomlar özünəməxsus spesifik bir xüsusiyyətə malikdir. (2)

İdiom – İdioma yunan mənşəli sözdür. Mənası özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik ifadə deməkdir. Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub onu məcazi mənə ilə birləşdirən sabit söz birləşməsinə idiom deyilir. İdiomların ifadə etdiyi məfhum isə başqa söz birləşmələrinə nisbətən daha konkret olur.

İdiomlar sözün ekvivalenti, yəni məcazi mənə ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir.

İdiomlar milli xüsusiyyətlərə malik olduğuna görə hər bir xalqın dilindəki idiomları öyrənməklə həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi və yaşayış tərzi ilə yaxından tanış olmaq mümkündür.

İdiomların əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların obrazlı emosional ifadələr olmasıdır. Onlar hər hansı bir anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsiri və obrazlı əks etdirir. İdiomların özünəməxsus kateqoriyaları onu digər dil vahidlərindən fərqləndirir. İdiomlar dilin orijinal vasitəsi, varlığı və zənginliyidir.

İdiomların böyük bir qismi sabit söz sırasına malikdir. Bu bütövlük onun mənası ilə əlaqədardır. Belə idiomlar qətiyyətlə dəyişilmir, möhkəm leksik quruluşa, sabit söz sırasına malik olur. *Məsələn:əlin (i) ağdan qaraya vurmamaq, gözləri kəlləsinə çıxmaq, ağına dil atmaq, barmaq basmaq, başa düşmək, qulaq asmaq* və s. bunlar qovuşma idiomlarıdır.

Müəyyən leksik qrammatik dəyişikliyə yol verən idiomatik ifadələrin əsas mənası dəyişilmir. *Məsələn:bir ayağı evdədir, bir ayağı qəbirdə - ayağının biri qəbirdə; üst dodağı göy süpürür, alt dodağı yer süpürür – dodağı yer süpürür.*

Bəzi idiomlara müəyyən söz əlavə etmək mümkündür. *Məsələn:ağzının suyu axmaq - ağzının suyu damcı-damcı axmaq, ət tökmək – köynək-köynək ət tökmək; başına daş düşmək – başına daşın böyüyü düşmək* və s. belə idiomlar uyuşma idiomları adlanır. İstər nitqimizi, istərsə də, bədii əsərlərin dilini canlandıran onun təsirini, ifadəliliyini artırən idiomatik ifadələrin meydana gəlməsi olduqca maraqlıdır.

(7)

İdiomlar yaranmasına görə üç yerə ayrılır: qovuşma idiomları, birləşmə idiomları və uyuşma idiomları.

Qovuşma və birləşmə idiomları nə qədər eyni xüsusiyyətlərə malik olsalar da, o qədər onları bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlər vardır. Belə ki, qovuşma idiomları sabit söz tərkibinə malik olursa, birləşmə idiomlarında olan sözlərin qrammatik formaları şəxslərə görə dəyişə bilər; *məsələn,göz yummaq* idiomunu *gözümü yummaq* şəklində işlətsək, onda həmin öz idiomluq xüsusiyyətini itirəcək. Ona görə ki, belə idiomlar qovuşmalardır; qovuşmalar isə öz söz tərkibi etibarilə heç bir dəyişikliyə uğramayan, donuq qrammatik formaları özündə əks etdirən birləşmələrdir. *Könlünü almaq* idiomu birləşmə idiomudur. Çünki bu idiomu şəxslərə görə dəyişib, *könlünü almaq, könlünüzü* almaq şəklində işlətsək, onların idiomluq xüsusiyyətlərinə heç bir xələl gəlməyəcək.

Qovuşma şəklində olan qeyri-sabit idiomlar sabit idiomların yaranması üçün baza təşkil etdiyi kimi, birləşmə şəklində olan idiomlar da qovuşma şəklində olan qeyri-sabit idiomların yaranması və inkişafı üçün baza təşkil edir. Ona görə bu iki növ idiom arasında da onları bir-birindən ayıran bir əsaslı mənə fərqi nəzərə çarpmır. Bununla belə onların mənalı ilə əlaqədar bəzi xüsusiyyətlər vardır ki, bu xüsusiyyətlər birini digərindən ayırmaq üçün imkan yaradır. Belə ki, məfhum ifadə etmək, cümlədə müəyyən üzv olmaq, tərkibində olan hissələrə ayrılmaq, yəni qrammatik cəhətdən təhlil edilməmək nöqtəyi-nəzərdən həm qovuşma, həm də birləşmə şəklində olan idiomlar demək olar ki, eynidir.

İdiomların ən maraqlısı uyuşma idiomlarıdır. Onlar ilk inkişaf dövrünü keçirən, öz mütəhərrik xarakteri ilə fərqlənən idiomların qrupunu təşkil edir. Əgər birləşmə idiomlarının tərkibində olan sözlərdən biri yalnız şəxsə görə dəyişə bilirsə, uyuşmaları təşkil edən tərkibdə sözlərin birincisi həm şəxsə görə dəyişir, həm də bunların arasına başqa sözlər daxil ola bilər, məsələn, *canına yayılmaq* idiomunu *canına yayılmaq, canınıza yayılmaq* şəklində işlətmək mümkündür. Eyni zamanda bu idiomu *canına yağ kimi yayılmaq* və ya *canına sarı yağ kimi yayılmaq* şəklində də işlətmək olar. Bu idiomları şəkil etibarilə nə qədər dəyişsək də, onların idiomluq xüsusiyyətinə xələl gəlməyəcək və cümlənin müəyyən bir üzvü olan bütöv bir birləşmə kimi özünü göstərəcəkdir.

Uyuşma idiomlarının tərkibindəki sözlərin sərbəstliyi, eləcə də müxtəlif qrammatik dəyişikliyə uğraması onları birləşmə idiomlarından fərqləndirən başlıca xüsusiyyətlərdən biridir.

Uyuşma idiomların birləşmə idiomlardan bir fərqi də onları təşkil edən sözlərin müxtəlif mənalar bildirməsidir; məsələn, **ürəyi bulanmaq, ürək bulandırmaq, ürəyi boşaltmaq, ürəyi əzilmək, ürəyi getmək, ürəyi yanmaq, ürəyi qalxmaq**. Bu uyuşma idiomlarda “ürək” sözü onunla işlənən sözdən asılı olaraq, görüldüyü kimi müxtəlif mənalar bildirir.

Uyuşma idiomların daha bir mühüm xüsusiyyəti onun tərkibində olan sözlərdən birinin öz müstəqil mənasını ifadə etmək xüsusiyyətidir ki, bu da onu birləşmə idiomlardan fərqləndirir.

Çünki birləşmə idiomların tərkibində olan sözlərin hər biri müəyyən dərəcədə məcazi mənaya malik olur. Məsələn, **baş götürmək** idiomu getmək mənasında işlədilən birləşmə idiomudur. Bu idiomun tərkibində olan **baş** və **götürmək** sözləri məcazi mənada işlənmişdir. **Göz gəzdirmək** idiomu isə baxmaq mənasında işlədilən uyuşma idiomudur, bu idiomun tərkibindəki **gəzdirmək** sözü məcazi mənada işlənmişdir. **Göz** sözü isə həqiqi mənasına yaxındır.

Uyuşma idiomların aşağıdakı struktur tipləri vardır:

I. Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş yönlük halda olan isimlərin fellərlə birləşməsi yolu ilə - N_{md}+V: **ürəyinə dammaq, ürəyinə yatmaq** və s. **Siz gələn dəqiqədən mənim ürəyimə damub ki, ... bir cavan oğlan mənim rəhbərim olacaqdır.** {8-53} **Bu gün nədənsə ürəyinə dammışdı ki, oğlunu görəcək.** {9-23} **Bəzən də o, boş vaxtlarında saatlarca Bahar xala ilə oturur, onun ürəyinə yatan söhbətlər edərdi.** {9-23} **Tofiq şəri bir dəfə diqqətlə oxudu, elə ürəyinə yattı ki ...** {9-123}

II. Qeyri-müəyyən təsirlik halda olan isimlərin fellərlə birləşməsi yolu ilə - N_a+V: **intiqam almaq, göz gəzdirmək, məhəl qoymaq, nəzər salmaq** və s.

Hələ Bənövşədən gözlərini çəkməmiş varlı dəliqanlılar özlərini təhqir olunmuş hesab edir və Bahardan intiqam almaq fikrinə düşürlər. {9-110} **Qayınanali gəlinin bu dünyada yediyi qan, içdiyi irindir – Sərrafzadə o yana göz gəzdirib asta-asta söylədi.** {8-179} **Kamilov əyləşib mütlaliyədən göz gəzdirdi.** {8-322} **Mehman yeni gördüyü evə nəzər saldı.** {8-26} **Axı, olmazdımı ki, Kamilov öz qaba və səhv hərəkətlərinə nəzər salsın.** {8-181} **Altay isə qəsdən Mehmanı kluba tərəf çəkir, “O olmasın, bu olsun” komediyasının məşqlərinə nəzər yetirmək, komsomolun yardım əlini uzatmaq istəyirdi.** {8-154} **Hə, kişi oğlu, yenə bizə məhəl qoymursan, bizdən uzaq gəzirsən.** {9-51}

III. Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş müəyyən təsirlik hallı isimlə felin birləşməsi yolu ilə - N_{ma}+V: **atasını yandırmaq, ürəyini acmaq, ürəyini sındırmaq, ürəyini boşaltmaq, ürəyi yanmaq, ürəyi istəmək, ürəyi qızmaq, ürəyini yemək** və s.

Qız üçün təhqirli də olsa, mən eşqimə təslim olub, çırpınan, hayacanlı ürəyimi acdım. {8-23} **Bu zülf tapanca ilə onların atalarını yandırmaqdan danış.** {8-291} **Oğlanın tez ürəyini acmasını Xalisə istəmirdi, açsaydı gərək ona cavab verəydi.** {9-30} **Yadigar özünü danlayırdı ki, niyə ürəyini acmadı, niyə sevgisindən söhbət salmadı.** {9-32} **Mənim açıq söhbətim əsla sizi qorxutmasın! Mən ürəyimi acdım!** {8-28} **Dəniz qibtə doğurur ... İndi yavaş-yavaş girir ürəyimə bu söz, varlığımı həyəcana gətirir.** {9-54} **Bu xalılar üçün iştahası tük aparan Yavərin ürəyini sındırmaq istəmirdi.** {8-353} **Onun ürəyi Şəhla xanuma qızdırdı.** {8-287} **Burada nə böyük mətləb var idi, sən ürəyini yevəsən, özünü də saraldasan?** {8-337} **Adam bu dünyada beş gün yaşayacaq, gərək ürəyini yemiyəsən.** {8-179} **Elə ki qonşu ürəyini boşaltdı, Səriyyə eşitmək istəmədiyi söz-söhbəti birdəfəlik kəsmək istədi.** {9-36} **Ana niskillikdənmi, yoxsa ilk övladın ailə qurmaq sevincindənmi, nədəndisə ana-bala ürəklərini boşaltdılar.** {9-85}

ƏDƏBİYYAT

1. Balli Ş. Французская стилистика (rusçaya tərcümə) M. 1961 səh.98
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası ADU Bakı, 1958
3. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili Bakı. Maarif 1985 səh.328-330
4. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası Bakı. 1963 səh.3-5
5. Ожегов С.И. О структуре фразеологии «Лексикографический сборник». М. 1957 с.38
6. Smit L.P. Фразеология английского языка (rusçaya tərcümə) M.1959 səh.89
7. Müasir Azərbaycan dili 1-ci cild Elm nəşriyyatı Bakı, 1978
8. Rəhimov Seçilmiş əsərləri 4-cü cild. Azərəşr, Bakı, 1970
9. Rəhimov Seçilmiş əsərləri 5-ci cild. Azərəşr, Bakı, 1974
10. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова ВЯ. 1953 №5 с.3

Açar sözlər – Sabit söz birləşmələri, idiomlar, frazeoloji vahidlər, obrazlı fadələr, milli xüsusiyyətlər.

Keywords - Fixed word combinations, idioms, phraseological units, figurative expressions, national features.

Ключевые слова – устойчивые словосочетания, идиомы, фразеологические единицы, образные выражения, национальные особенности.

XÜLASƏ

İdiomlar dilşünaslıqda sabit söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr, frazeologizmlər və s. adlar altında verilmişdir.

İdiom- İdioma yunan mənşəli sözdür. Mənası özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik ifadə deməkdir. Həqiqi mənəli sözlərin qarşılığı olub onu məcazi mənə ilə birləşdirən sabit söz birləşməsinə idiom deyilir. İdiomların ifadə etdiyi məfhum isə başqa söz birləşmələrinə nisbətən daha konkret olur.

İdiomlar sözün ekvivalenti, yəni məcazi mənə ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir.

İdiomlar milli xüsusiyyətlərə malik olduğuna görə hər bir xalqın dilindəki idiomları öyrənməklə həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi və yaşayış tərzini yaxından tanış olmaq mümkündür.

İdiomların əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların obrazlı emosional ifadələr olmasıdır. Onlar hər hansı bir anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən fəvələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir. İdiomların özünəməxsus kateqoriyaları onu digər dil vahidlərindən fərqləndirir. İdiomlar dilin orijinal vasitəsi, varlığı və zənginliyidir.

İdiomların belə maraqlı xüsusiyyətləri dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə məşğul olan alimləri – leksikoqrafları, üslubiyyatçıları, qrammatikləri, folklorşünasları da çox düşündürmüş və onları elmi təhqiqat işlərinə cəlb etmişdir.

SUMMARY

Idioms in linguistics are given under the word combinations, phraseological combinations, phraseologisms, etc.

Idiom - An idiom is a word of Greek origin. It means an expression with its own characteristics. An idiom is a combination of words that have a real meaning and combine it with a figurative meaning. The concept expressed by idioms is more specific than other word combinations.

Idioms manifest themselves in language as the equivalent of a word, that is, a synonym given in a figurative sense.

Because idioms have national characteristics, it is possible to get acquainted with the culture, history and way of life of each people by studying the idioms in the language of each nation.

One of the main features of idioms is that they are figurative emotional expressions. They often express any concept more effectively and figuratively than individual words. Certain categories of idioms distinguish it from other language units. Idioms are the original means, existence and richness of language.

Such interesting features of idioms have made scientists of different fields of linguistics - lexicographers, stylists, grammarians, folklorists think a lot and involved them in scientific research. Idioms in the Azerbaijani language are divided into 2 groups, including nouns and verbs.

Keywords - Fixed word combinations, idioms, phraseological units, figurative expressions, national features

РЕЗЮМЕ

В языковедении идиомы даны под названием устойчивые словосочетания, фразеологические сочетания, фразеологизмы и т.д.

Идиом – это слово греческого происхождения. Идиом – выражение со своеобразными свойствами. Идиом – это устойчивые словосочетания, которые являясь эквивалентом слов с прямым значением, соединяют их с переносным значением. А понятие, выражаемое идиомами, более конкретное по сравнению с другими словосочетаниями.

В языке идиомы выражаются эквивалентом слова, то есть как синоним слова, выраженный в переносном смысле.

Идиомы обладают национальными свойствами, поэтому изучая идиомы языка каждого народа можно близко познакомиться с их культурой, историей и образом жизни.

Одним из основных свойств идиом является то, что они образно-эмоциональные выражения. Идиомы выражают то или иное понятие намного эффективнее и образнее чем отдельные слова. Своеобразные категории идиом отличают их от других языковых единиц. Идиомы – это оригинальное средство языка, его богатство.

Такие интересные свойства идиом заставили многих ученых, занимающихся в разных отраслях языковедения – лексикографов, стилистов, грамматиков, фольклороведов, долго подумать над ними, и привлечь их к научно-исследовательским работам.

В азербайджанском языке идиомы подразделяются на 2 группы: именные и глагольные.

Ключевые слова – устойчивые словосочетания, идиомы, фразеологические единицы, образные выражения, национальные особенности

Rəyçi: filalogiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent: Xuraman Məhərrəмова